

گرایش به پان ترکیسم در مناطق آذری نشین ایران*

شعبان محمدی،* احمد رضایی،** نادر رازقی***

(تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۱۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۲/۱۵)

چکیده

قومیت‌گرایی در آذربایجان خود را در دو برهه زمانی نشان داده است: اول در سال ۱۳۲۴ به شکل فرقه دموکرات آذربایجان که کشور را تا مرز تجزیه پیش برد، و دوم در فعالیت‌های حزب خلق مسلمان در اوایل انقلاب اسلامی. بررسی علل شکل‌گیری چنین رخ دادهایی، برای مدیریت صحیح آن‌ها و همچنین برای حفظ انسجام اجتماعی و وحدت ملی ضروری است. هدف این مقاله مطالعه عوامل موثر بر گرایش به پان ترکیسم در آذربایجان است. بدین منظور، با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای، ۴۰۰ نفر به عنوان نمونه از چهار استان آذری نشین آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و زنجان برای مصاحبه انتخاب شدند. تحلیل رگرسیون داده‌ها نشان داد متغیرهای مطالب نامناسب مطبوعات، محرومیت نسبی، رسانه‌های خارجی، فعالیت نخبگان قومی، ممنوعیت تدریس زبان ترکی و برخورد با فعالان قومی با متغیر وابسته (پان ترکیسم) رابطه معنادار مستقیمی دارند. توجه صدا و سیما و مطبوعات به حساسیت‌های قومی و تولید نکردن برنامه و مطالب توهین آمیز، توجه به مسائل قومی مطرح در قانون اساسی و کاهش محرومیت نسبی می‌تواند به کاهش این نوع قومیت‌گرایی در کشور کمک کند.

مفاهیم اصلی: آذربایجان، پان ترکیسم، محرومیت نسبی، مسائل قومی، نخبگان ترک.

<http://dx.doi.org/10.22034/jsi.2022.113167.1422>

* مقاله علمی: پژوهشی

*. دکترای جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران (نویسنده مسئول)

shaban.mohammadi@yahoo.com

** دانشیار گروه آموزشی جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، ایران

arezaaim@yahoo.com

*** دانشیار گروه آموزشی جامعه‌شناسی، دانشکده علوم انسانی و اجتماعی، دانشگاه مازندران، ایران

nader.razeghi@gmail.com

مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره بیست و دوم، شماره ۴، زمستان ۱۴۰۰، ص ۷۵-۵۴

مقدمه و بیان مسأله

پس از جنگ سرد، یکی از مهم‌ترین منابع درگیری‌های خشونت بار، ستیزهای قومی بوده است. اکنون نیز هیچ نشانی از کاهش اهمیت این عامل دیده نمی‌شود (کیملیکا، ۱۳۸۴: ۶۶؛ اسمیت، ۱۳۹۱: ۴۱۰). منازعه‌ها و ستیزهای قومی مخصوص کشورهای درحال توسعه نیست، بلکه در کشورهای توسعه یافته نیز دیده می‌شود، مثل جدایی طلبان باسک در اسپانیا و کبک در کانادا (قوشجی و نادری ۱۳۹۳: ۵۸). قوم‌گرایی افراطی از عواملی است که وحدت و انسجام اجتماعی را تهدید می‌کند. این مسئله در داخل کشور، نتیجه ظهور ناسیونالیسم مدرن است که خود از سویی احساس همبستگی قومی اقلیت‌ها و از سویی احساسات ناسیونالیستی قوم حاکم را تقویت کرده است (بشیریه، ۱۳۸۲: ۲۸۰). به نظرمی رسد در آینده نزدیک، تشدید هویت‌ها و پوشش‌های قومی یکی از بارزترین مظاهر دینامیسم اجتماعی و سیاسی ایران خواهد بود. دلایل این مسئله هم عبارتند از: افزایش فاصله میان هویت ملی و قومی، افزایش مطالبات گوناگون، رشد انجمن‌ها و سازمان‌های قومی، گسترش احساسات قوم‌گرایانه افراطی در میان نخبگان و روشنفکران، افزایش بیگانگی و ظهور مطالبات قومی در ایام انتخابات (کریمی مله، ۱۳۸۵: ۱).

امروزه در اکثر کشورها زبان‌ها و اقوام متعددی وجود دارد (گیدنز، ۱۳۷۴: ۲۶۰) و کمتر کشوری را می‌توان یافت که دارای یک زبان و گروه قومی باشد (کیملیکا، ۲۰۰۳: ۱). این تنوع قومی و زبانی یا حاصل وجود امپراتوری‌ها در گذشته است و یا نتیجه مهاجرت. ایران نیز از اقوام مختلفی تشکیل شده و بزرگ‌ترین گروه قومی آن آذری‌ها هستند (شافر، ۲۰۰۰: ۴۴۹).

در مورد زبان آذربایجان باید گفت که هر چند ترکی زبان غالب این منطقه است، در دوره امپراتوری ساسانی مردم آن ارمنی، کرد و فارس بودند (فرای، ۲۸: ۱۳۶۳) و اغلب به فارسی سخن می‌گفتند (همان، ۱۲۹). از منظر بسیاری از محققان، بر اثر مهاجرت ترکان سلجوقی زبان این منطقه به تدریج ترکی شد (رئیس‌نیا، ۱۳۶۸: ۸۶۴). با این حال آذری‌ها قرن‌های متمادی در داخل ممالک محروسه ایران با اقوام دیگر به شکل مسالمت آمیز می‌زیستند و هیچ نوع افراطی‌گرایی قومی یا زبانی از خود نشان ندادند.

سیاست‌های همانندسازی آمرانه رژیم پیشین به شکل‌گیری جنبش‌های مقاومت قومی در این منطقه کمک کرد (قادرزاده و محمدزاده، ۱۳۹۷: ۲۱). از جمله می‌توان به فرقه دموکرات آذربایجان و حزب خلق مسلمان اشاره کرد. (شافر، ۲۰۰۰؛ لاندو، ۱۹۸۸). پس از گشایش سیاسی در خرداد ۱۳۷۶ نیز مقاومت قومی در آذربایجان خود را به شکل‌های جدیدی نشان داد، مثل تشکیل انجمن‌های ادبی ترکی و برگزاری تجمعات و راهپیمایی‌های قومی در شهرهای آذربایجان. البته

مسئله قومی در این منطقه یک موضوع کاملاً داخلی نیست، بلکه تحت تاثیر وقایع خارج از مرزها، مثل شکل‌گیری جمهوری آذربایجان، نیز قرار دارد (شافر، ۲۰۰۰: ۴۶۵).

غلبه نیروهای واگرا در استان‌های آذری نشین برای انسجام و همبستگی ملی خطرناک است (عبدی و مقصودی، ۱۳۹۲: ۵۲). لذا بررسی و تبیین ابعاد مختلف قومیت‌گرایی در آذربایجان که کشور را در خطر تجزیه قرار می‌دهد حائز اهمیت است (مقصودی، ۱۳۸۰: ۱۸). بر اساس مطالب بالا، پرسش زیر مطرح می‌گردد: چه عواملی بر قوم‌گرایی در آذربایجان تاثیر دارند؟

پیشینه تحقیق

از جمله آثار مهم خارجی در مورد پان‌ترکیسم مقاله "سه طرز سیاست" آقچورا (۱۳۹۲) و کتاب "پان‌ترکیسم: از الحاقی‌گری به طرف همکاری" لاندو (۱۹۹۵) است. در داخل کشور نیز پژوهش‌های مختلفی در باب پان‌ترکیسم و به طور کلی قومیت‌گرایی در ایران صورت گرفته است که برخی از آن‌ها از این قرارند: ازدید جباری و همکاران (۱۴۰۱) آذربایجان همیشه حامی وحدت ایران بود. اما تحت تاثیر نیروهای خارجی، قوم‌گرایی در این منطقه رشد کرده است. کشورهای منطقه مثل روسیه تزاری، دولت عثمانی و بعدها ترکیه، جمهوری آذربایجان و عربستان و همچنین کشورهای فرامنطقه‌ای مثل آمریکا به قوم‌گرایی در آذربایجان دامن می‌زنند. یافته‌های حاجی زاده (۱۳۹۹) نشان می‌دهد که فارس‌ها بیشترین گرایش ملی را دارند. در حالی که ترک‌ها دارای کمترین گرایش به اجتماعات قومی دیگر و بیشترین گرایش قومی فرامرزی هستند. تحقیق کاروانی و غفاری نسب (۱۳۹۸) در میان دانشجویان بلوچ نشان می‌دهد که تفاوت مذهبی، حاشیه‌نشینی، طرد سیاسی و اقتصادی و اجتماعی از عوامل موثر بر گرایش به هویت قومی بلوچی بوده است. این گروه، همچنین، بیشتر بر جنبه‌های هویتی متمایز خود توجه دارند و کمتر بر وجوه مشترک ملی تاکید می‌کنند.

قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) نتیجه گرفته‌اند که هویت طلبی قومی در ابعاد اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و فرهنگی در میان کردها افزایش یافته است. همچنین، متغیرهای توسعه‌یافتگی، همبستگی قوم، نقش نخبگان، ارتباطات درون‌گروهی، استفاده از رسانه‌ها، احساس محرومیت نسبی و نزدیکی جغرافیایی با متغیر هویت قومی رابطه مثبت و معناداری دارند. خجسته نژاد و همکاران (۱۳۹۶) در تحقیقی قوم‌گرایی را در میان آذری‌ها و ترکمن‌ها بررسی کرده‌اند. بر طبق نتایج آنان، قوم‌گرایی و همبستگی قومی در میان آذری‌ها در سطح بالایی است. در مقام مقایسه، آنان نشان داده‌اند که قوم‌گرایی ترکمن‌ها حتی بیشتر از قوم‌گرایی آذری‌ها است. کاظمی (۱۳۹۵) با اشاره به پخش سریال تلویزیونی سرزمین کهن که باعث اعتراضات خیابانی بختیاری‌ها شد، نتیجه

می‌گیرد توهین به نمادهای قومی، محرومیت اقتصادی و احساس طرد اجتماعی و فرهنگی منجر به نارضایتی این قوم شد. از دید کیانیور و همکاران (۱۳۹۲) اینترنت و فیس بوک به ترک‌ها امکان داده است تا با گروه‌های هم قومی خود ارتباط مستمر داشته باشند و در نتیجه هویت قومی خویش را تقویت کنند. به نظر آنان زمان عضویت، میزان مشارکت، واقعی تلقی کردن مطالب و اهداف کابران ترک در استفاده از شبکه اجتماعی فیس بوک با هویت قومی آنان رابطه مستقیم و معناداری دارد. از منظر خلیلی اردکانی و همکاران (۱۳۹۲) نیز جهانی شدن و گسترش فناوری ارتباطی باعث می‌شود ارزش‌های انسانی و حقوق بشر وارد کشورهای چند قومی شود و در نتیجه اقوام آن کشورها بی‌عدالتی‌های موجود را ببینند و از نگاه ارزش‌های انسانی و جهانی وضعیت قوم خود را با وضعیت اقوام دیگر مقایسه کنند و از هویت ملی خود فاصله بگیرند.

جلایی پور و نظر عباسی (۱۳۹۱) در مقاله ناسیونالیسم قوم ترکمن نتیجه می‌گیرند که از نظر ترکمن‌ها، فرهنگ مسلط ملی هویت قومی آنان را تحت الشعاع قرار داده و تضعیف کرده است. در نتیجه ترکمن‌ها با تشکیل کانون‌های ترکمن‌شناسی و برقراری اجتماعات مختلف، هویت قومی خود را احیاء می‌کنند. توسلی و اصل زعیم (۱۳۹۰) معتقد هستند که اگر دولت در اداره کشور، تمام اقوام را مشارکت دهد یکپارچگی و امنیت ملی افزایش می‌یابد. ولی اگر نظام سیاسی، اقوام را از قدرت سیاسی محروم کند مقاومت قومی در میان اقوام شکل می‌گیرد. این هویت در مقابل هویت ملی قرار می‌گیرد و روابط سازنده بین اقوام جای خود را به تعارضات قومی می‌دهد. قنبری برزبان و همکاران (۱۳۹۱) نیز در تحقیق خود به این نتیجه رسیده‌اند که احساس محرومیت از فرصت‌های برابر اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و اقتصادی و امکانات ملی و همچنین گسترش ارزش‌های جهانی در میان اعراب خوزستان باعث افزایش گرایش به هویت قومی و تضعیف هویت ملی شده است. تحقیق لهسائی زاده و همکاران (۱۳۸۸) در میان اعراب شهرستان اهواز نشان داد که متغیرهای احساس محرومیت نسبی، سابقه شهرنشینی، منطقه مسکونی، میزان اعتماد به قوم، پایبندی به هنجارهای قومی، وسایل جمعی، رضایت از نظام سیاسی و مشارکت رابطه معناداری با هویت قومی دارد و هویت قومی رابطه‌ای منفی با هویت ملی دارد. نتایج تحقیق حاجیانی (۱۳۸۷) هم حاکی از آن است که هویت قومی و هویت ملی هر دو در میان اقوام ایرانی، به طور همزمان قوت و برجستگی دارند و میان آن دو رابطه تعارض آمیز قطبی وجود ندارد. همچنین میان ابعاد فرهنگی و اجتماعی هویت قومی و ابعاد فرهنگی هویت ملی رابطه مثبت و قوی برقرار است؛ اما ابعاد سیاسی این دو نوع هویت رابطه منفی با یکدیگر دارند.

بررسی این پژوهش‌ها نشان می‌دهد که اغلب آن‌ها به قومیت‌گرایی در میان اقوام دیگر پرداخته‌اند و تحقیقات مربوط به پان ترکیسم هم به برخی عوامل مثل اینترنت، جهانی شدن و

محرومیت نسبی و یا به گروه‌های خاصی چون دانشجویان پرداخته‌اند. بنابراین، ما تلاش می‌کنیم عوامل مختلف موثر بر این نوع قومیت‌گرایی در استان‌های آذری نشین را بررسی کنیم.

مبانی نظری

در توضیح ماهیت قومیت، ناسیونالیسم و نحوه گسترش آن‌ها نظریات متعددی وجود دارد که می‌توان آن‌ها را به چهار گروه نظریه‌های جامعه‌شناسی، روان‌شناسی، مارکسیستی و نظریه‌های سیاسی تقسیم کرد.

نظریه‌های جامعه‌شناسی

مکتب نوسازی. دورکیم معتقد است که در فرایند نوسازی، روابط اجتماعی قومی به تدریج تضعیف می‌شود و در نتیجه این جوامع قومی به جوامع پیچیده و متنوع از نظر فرهنگی تبدیل می‌شود. هرچند این تنوع فرهنگی بر اساس هدف‌ها و ارزش‌های عام شکل می‌گیرد، به این معنا که وابستگی‌های قومی ابتدا به وطن دوستی و سپس به انسان دوستی تبدیل می‌شود (ملشوویچ، ۱۹۰۲:۲۰۴). به باور پارسونز نیز، با ظهور نوسازی و گسترش جوامع صنعتی، گروه‌های قومی کارکرد ساختاری خود را از دست می‌دهد و عمدتاً به گروه‌های نمادین و فرهنگی تبدیل می‌شود. وی استدلال می‌کند که گروه‌های قومی دچار فرایند "غیر اجتماعی شدن" می‌شوند، به این معنا که شکل هویت حفظ می‌شود اما محتوای آن تغییر می‌کند تا با نیازهای جامعه صنعتی تطبیق یابد. در واقع نمادهای قومی علائم تو خالی هویت گروهی است (همان ۴۸). خلاصه آن که مکتب نوسازی مثل مارکسیسم بر این باور است که هر چقدر جهان توسعه یافته‌تر شود، به همان نسبت جوامع همگن‌تر می‌شود. پیش‌بینی این دسته از نظریه پردازان، در عالم واقع به وقوع نپیوست و نه تنها از اهمیت قومیت و ناسیونالیسم کاسته نشد، بلکه بر اهمیت آن افزوده شد. "در اثر نزاع‌های میان اقوام در بین سال‌های ۱۹۹۰ و ۱۹۹۶، تقریباً پنج میلیون نفر جان خود را از دست دادند و پنجاه میلیون نیز آواره گشتند." (یانگ، ۲۰۰۰: ۴۱)

نظریه انتخاب عقلانی. این نظریه فرد کنشگر را موجودی عقلانی می‌داند که به دنبال افزایش منافع خویش است و فرهنگ را محدودیت‌ها و عواملی می‌داند که بر کنشگران در رسیدن به منافع تاثیر می‌گذارد. کنشگر در این نظریه دارای عاملیت است و در چارچوب منافع خود و شرایط ساختاری جامعه عقلانی عمل می‌کند. بنابراین تعامل میان ساختار و فرد، کنش فردی را تعیین می‌کند (اسمیت، ۱۳۹۱: ۱۳۰). اما نظریه انتخاب عقلانی چه نگاهی به قومیت دارد؟ در این جا قومیت یک منبع اجتماعی است که با دستکاری و بسیج آن می‌توان به منافع فردی و جمعی دست یافت

(مالشویچ، ۲۰۰۴: ۹۵) به زعم هچتر^۱ گروه‌ها برخی کالاهای مورد نیاز افراد را تأمین می‌کنند. هر چقدر فرد در تأمین کالاهای خود به گروه وابسته باشد، به همان نسبت اعمال قدرت گروه بر فرد بیشتر است. انسجام گروهی محصول وابستگی، مراقبت و تنبیه است. می‌توان نظریه هچتر را در زمینه شکل‌گیری طبقه اجتماعی، انسجام قومی، سازمان پیچیده و دیگر واحدهای اجتماعی به کار برد (ترنر، ۲۰۰۳: ۳۳۴).

نظریه‌های مارکسیستی. مارکس در مورد قومیت معتقد بود که زیربنای اقتصادی بر روبنای فرهنگی و قومی تقدم دارد، خاص‌گرایی قومی مانع پیشرفت‌های بشر است، و مبارزه طبقاتی مهم‌تر از مسائل قومی است (مالشویچ، ۲۰۰۴: ۱۴). به دنبال ناکامی مارکسیسم در تبیین قومیت، نئومارکسیست‌ها از جبرگرایی اقتصادی مارکس فاصله گرفتند و به فرهنگ اهمیت دادند. یکی از این اندیشمندان مایکل هچتر بود. وی می‌گوید نوسازی به تعارضات قومی منجر می‌شود. توسعه نامتوازن و در نتیجه توزیع نابرابر منابع کمیاب در سطح جهان و در داخل هر کشوری به تقسیم‌کار فرهنگی می‌انجامد (اسمیت، ۱۳۹۱: ۱۲۱، صالحی امیری، ۱۳۸۸). به طوری که کشورهای مرکز، کشورهای پیرامون و نیمه پیرامون را استثمار می‌کنند و در داخل کشورهای پیرامون نیز بخش پیشرفته‌تر، بخش‌های عقب‌مانده جامعه را استثمار می‌کنند. مناطق محروم جامعه با دشمنی به این مسئله پاسخ می‌دهند. در چنین وضعیتی منازعات قومی به‌مثابه واکنشی به تضاد بین اقوام پیرامون و مرکز، تشدید می‌شود. (اوزکریملی، ۲۰۰۰: ۹۹)

نظریه‌های سیاسی

رهیافت ازلی انگاری. این رهیافت به سه گروه طبیعت‌گرا، زیست‌شناسی اجتماعی و رویکرد فرهنگ محور تقسیم می‌شود. وجوه مشترک این رویکرد‌ها از این قرار است.

پیوندهای قومی طبیعی و از پیش موجود است و به اوضاع تاریخی و اجتماعی وابسته نیست. احساسات ازلی قدرتمند است و اگر فردی عضو گروهی باشد، الزاماً بدان گروه و فرهنگ احساس تعلق می‌کند.

مسئله احساس و عاطفه در این رهیافت نقش مهمی دارد. (کریمی، ۱۳۹۰: ۷۹ و ۸۰). ابزار انگاری. این رهیافت با انتقاد از رهیافت ازلی انگاری، معتقد است که پدیده‌های قومیت و ناسیونالیسم محصول دنیای مدرن است و تحت تاثیر اوضاع اجتماعی است. طبق این دیدگاه کنش‌گران و نخبگان قومی برای دست‌یابی به هدف‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود، بخش‌هایی از فرهنگ قومی را انتخاب می‌کنند و معنای جدیدی را به آن‌ها نسبت می‌دهند و از آن‌ها در جهت

^۱ - Michael Hechter

بسیج گروه‌های دیگر استفاده می‌کنند (اوزکریملی، ۲۰۰۰: ۱۰۹). این نخبگان ماهر تبعیض‌های اندک و نابرابری منطقه‌ای را بزرگ جلوه می‌دهند. اگر نخبگان مذکور در این مسئله دخالت نکنند، اقوام پیرامونی یا بی‌عدالتی و نابرابری را می‌پذیرند، یا با قوم حاکم همانند می‌شوند و یا به شکل پراکنده و گاهگاه اعتراض می‌کنند (براس، ۱۹۹۱، ۲۹۳). به اعتقاد براس، مسلمانان هندوستان با تکیه بر منابع نمادین اسلامی توده‌های مسلمان را بسیج کردند و کشور پاکستان را ایجاد کردند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۸۱).

رهیافت نمادپردازی قومی. دیدگاه‌های مختلف نمادپردازی قومی چند ویژگی مشترک دارند. اول از تحلیل نخبه‌گرایانه مدرنیسم فاصله می‌گیرند و بر رابطه متقابل مردم و نخبگان تاکید می‌کنند. دوم، برای تبیین رابطه پیچیده اقوام از مطالعات تاریخی حمایت می‌کنند. سوم، برای تبیین ظهور ملت‌ها و گسترش ناسیونالیسم در داخل هویت‌های فرهنگی قبلی و به خصوص در درون گروه‌های قومی مورد استفاده قرار می‌گیرد. و بالاخره ویژگی چهارم آن‌ها، توجه به مسئله شور و شوق جمعی است (همان: ۸۶-۸۴).

جهانی شدن. وجود انواع رسانه‌های جمعی همچون شبکه‌های ماهواره‌ای و اینترنت به بازتعریف انواع نمادهای قومی در داخل مرزهای ملی و بیرون از آن‌ها کمک می‌کند. همچنین، گروه‌های قومی با تاکید بر قوانین بین‌المللی مثل اعلامیه حقوق بشر تلاش می‌کنند زبان و فرهنگ قومی خود را حفظ کنند و در مقابل همسان‌سازی اقتدارگرایانه دولت‌های ملی مقاومت کنند (سید امامی، ۱۳۷۸: ۱۷). در کشورهای چند قومی، جهانی شدن با تاکید بر هویت‌های قومی، باعث ایجاد شکاف‌های فرهنگی و شکل‌گیری و تقویت گرایش‌های مرکز‌گریز و افراطی می‌گردد. همچنین فشار کشورهای غربی برای باز کردن فضای سیاسی این کشورهای چند قومی، موجب رشد جنبش‌ها و ناسیونالیسم قومی جدایی طلب می‌شود. این مسائل خود آداب و رسوم و سنن ملی و زبانی و هویت ملی کشورها را تهدید می‌کند (دهشیری، ۱۳۷۹: ۷).

نظریه‌های روان‌شناسی اجتماعی

نظریه محرومیت نسبی. بسیاری از صاحب‌نظران بر تاثیر محرومیت نسبی بر گرایش به هویت قومی تاکید کرده‌اند (ربانی و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۴۰). این دیدگاه نظریه‌ای جامع و چند بعدی است و متغیر وابسته آن خشونت مدنی یا خشونت جمعی است (پناهی، ۱۳۹۳: ۲۹۷). محرومیت نسبی همان درک و تصور کنش‌گران از وجود فاصله بین انتظارات ارزشی و توانایی‌ها است. مردم برخوردار از این انتظارات ارزشی را حق خود می‌دانند و تصور می‌کنند که می‌توانند توانایی‌های ارزشی را کسب و حفظ کنند. این نظریه بر درک و دریافت ذهنی مردم از محرومیت تاکید دارد، یعنی مردم تصور می‌کنند که گرفتار محرومیت هستند ولی افراد بیرون از گروه چنین دیدی ندارند.

رابرت گار انتظارات ارزشی را اهدافی می‌داند که مردم تلاش می‌کنند به آن‌ها دست یابند. غذا، مسکن، خدمات بهداشتی و آسایش مادی از جمله ارزش‌های رفاهی و کالاهای مادی است. توان تاثیر گذاری بر کنش گران دیگر مثل حق رای، فعالیت‌های سیاسی، عضویت در گروه نخبگان سیاسی و حق تعیین سرنوشت از جمله ارزش‌های مربوط به قدرت است. انتظارات ارزشی گروه، متوسط موقعیت‌هایی است که اعضای آن گروه خود را شایسته برخورداری از آن‌ها می‌دانند و توانایی‌های ارزشی یک گروه، متوسط موقعیت‌هایی است که گروه خود را در کسب و حفظ آن‌ها توانا می‌بیند. این توانایی‌ها هم با زمان حال ارتباط دارند و هم با زمان آینده. از طرف دیگر میان توان ارزشی متصور و توان واقعی تفاوت وجود دارد. یعنی ممکن است که توان و پتانسیل انسان‌ها برای کسب انتظارات ارزشی بسیار بیشتر یا کمتر از توان تصویری آنان باشد. رفتار کنونی گروه را پتانسیل ارزشی تصویری تعیین می‌کند (گار، ۱۹۷۰: ۲۷-۲۴). این نظریه بر درک و دریافت ذهنی مردم از محرومیت تاکید دارد. از نظر تام نیرن و مایکل هچتر، محرومیت نسبی مناطق عقب مانده نسبت به مناطق توسعه یافته در داخل کشوری، باعث گسترش ناسیونالیسم قومی می‌شود (اسمیت، ۱۳۸۳: ۱۲۱).

چارچوب نظری

نظریه‌های قومیت هر کدام بخشی از این پدیده چند بعدی را تحلیل می‌کند و درباره ابعاد دیگر آن سکوت می‌کنند. بنابراین تکیه بر نظریه خاص در بررسی قومیت ناکافی و نارسا است و بهتر است این نظریه‌ها را ترکیب کنیم. در اینجا ما از رهیافت ترکیبی یانگ استفاده می‌کنیم. رهیافت وی چهار ویژگی دارد (یانگ، ۲۰۰۰: ۴۹-۵۱):

۱- قومیت تا حدودی انتسابی است و برساخت هویت یا نژاد را نمی‌توان بدون توجه به نیای مشترک واقعی یا فرضی درک کرد. جامعه هر فرد را به یک گروه خاصی نسبت می‌دهد. اکثریت مردم قومیت خود را انتخاب نمی‌کنند، بلکه بر اساس قواعدی که جامعه تعریف می‌کند، در آن قومیت زاده می‌شوند.

۲- قومیت بیشتر به دست جامعه بر ساخت می‌شود، یعنی اوضاع اجتماعی، قواعد نوشته و نانوشته و نحوه طبقه بندی بر قومیت افراد تاثیر می‌گذارد.

۳- سود و زیان ناشی از عضویت در گروه قومی تا حدی هویت و وابستگی قومی را تعیین می‌کند. مردم با عضویت در گروهی خاص و همچنین با پرهیز از عضویت در گروهی دیگر، تلاش می‌کنند منافع خود را افزایش دهند و ضرر و زیان شان را کاهش دهند.

۴- از آنجایی که مرزهای قومی با توجه به نیاکان تعریف می‌شود و از طرف جامعه پذیرفته می‌شود، تا حدی ثابت هستند. اما ممکن است طی زمان و با تغییر نحوه طبقه بندی، این مرزها هم تغییر کنند و یک گروه قومی به دو گروه تقسیم شود و یا گروه جدیدی وارد قوم مذکور شود.

فرضیه‌ها

- ۱- به نظر می‌رسد برخورد با فعالان قومی ترک بر پان ترکیسم تأثیر دارد.
- ۲- به نظر می‌رسد برنامه‌های نامناسب صدا و سیما در گرایش به پان ترکیسم تأثیر دارد.
- ۳- به نظر می‌رسد چاپ مطالب اختلاف برانگیز در مطبوعات بر پان ترکیسم تأثیر دارد.
- ۴- به نظر می‌رسد ممنوعیت تدریس زبان ترکی بر پان ترکیسم تأثیر دارد.
- ۵- به نظر می‌رسد محرومیت نسبی بر گرایش پان ترکیسم تأثیر دارد.
- ۶- به نظر می‌رسد استفاده ابزاری نخبگان بومی از نمادها و فرهنگ ترکی بر پان ترکیسم تأثیر می‌گذارد.
- ۷- به نظر می‌رسد مشارکت سیاسی نخبگان بومی برگرایش به پان ترکیسم تأثیر دارد.
- ۸- به نظر می‌رسد رسانه‌های جمعی خارجی برگرایش به پان ترکیسم تأثیر دارد.

روش‌شناسی

روش این پژوهش پیمایش، ابزار جمع‌آوری داده‌ها پرسشنامه، و واحد تحلیل فرد است. جامعه آماری آن هم افراد بین ۲۰ تا ۶۴ سال ساکن در چهار استان آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل، و زنجان است. همچنین در این پژوهش از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای سود جستیم. برای این که نمونه ما نمایا باشد و تحت تاثیر مراکز پر جمعیت قرار نگیرد، علاوه بر مراکز استان‌ها از یک شهر متوسط و یک روستا در هر استان نمونه برگزیدیم. بدین منظور، ابتدا دو منطقه شهری (شهرداری) از مراکز این چهار استان انتخاب کردیم و سپس از داخل آن‌ها نیز یک خیابان انتخاب کردیم. آنگاه از یک شهر متوسط و یک روستای این استان‌ها یک محله انتخاب کردیم. در پایان از درون هر خیابان یا محله ۲۵ خانوار را به عنوان نمونه و به روش نمونه‌گیری تصادفی ساده تعیین کردیم. یعنی در مجموع ۲۵ خانوار از یک خیابان و یا ۱۰۰ خانوار از هر استان انتخاب کردیم. انتخاب یک نمونه ۴۰۰ نفری با توجه به جدول برآورد دواس (۱۳۹۱: ۷۸) و با خطای نمونه‌گیری پنج درصد، صورت گرفت. این تحقیق در سال ۱۳۹۷ انجام شد.

برای اطمینان از اعتبار پرسشنامه از اعتبار محتوایی استفاده شد. در این نوع روایی نکته مهم این است که آیا گویه‌ها و سوال‌های پرسشنامه، به شکل منطقی متغیرهای مورد نظر ما را

اندازه‌گیری می‌کند یا نه؟ برای تامین روایی محتوایی گویه‌های پژوهش، پرسشنامه اولیه را در اختیار داوران متخصص یعنی چند تن از اساتید و دانشجویان دکترای جامعه‌شناسی قرار دادیم. همچنین برای تعیین میزان پایایی پرسشنامه، ضرایب آلفای کرونباخ متغیرها استخراج شد.

جدول ۱: نتایج تحلیل پایایی متغیرهای اصلی تحقیق

ردیف	متغیرها	تعداد گویه	ضریب پایایی
۱	محرومیت نسبی	۲	۰/۷۶
۲	برخورد با فعالان قومی	۳	۰/۸۷
۳	برنامه‌های نامناسب صدا و سیما	۳	۰/۷۵
۴	تدریس زبان ترکی	۳	۰/۷۷
۵	مطالب اختلاف برانگیز مطبوعات	۳	۰/۷۸
۶	استفاده ابزاری نخبگان	۳	۰/۸۱
۷	مشارکت سیاسی نخبگان	۳	۰/۸۲
۸	رسانه‌های خارجی	۵	۰/۷۶
۹	پان ترکیسم	۲۰	۰/۸۷

تعریف نظری و عملیاتی مفاهیم

متغیر پان ترکیسم. پان ترکیسم یا ناسیونالیسم آذری، نیروی سیاسی یا جنبشی است که با تاکید بر ویژگی‌های آذری تلاش دارد به برخی مطالبات سیاسی-اجتماعی قومی دست یابد (بنی هاشمی، ۱۳۸۱: ۵۶۹). برای سنجش این مفهوم به عنوان متغیر وابسته از ۱۹ گویه استفاده کردیم و برای هر کدام از گویه‌ها، سه گزینه در نظر گرفتیم.

محرومیت نسبی. از نظرگار محرومیت نسبی همان درک و تصور کنش‌گران از وجود فاصله بین انتظارات ارزشی و توانایی‌های ارزشی است. مردم برخورداری از این انتظارات ارزشی را حق خود می‌پندارند و تصور می‌کنند که می‌توانند توانایی‌های ارزشی کسب و حفظ کنند. وی همچنین انتظارات را اهدافی می‌داند که مردم تلاش می‌کنند به آن‌ها دست یابند از جمله غذا، مسکن، خدمات بهداشتی و آسایش مادی، حق رای، فعالیت‌های سیاسی و تعیین حق سرنوشت (گار، ۱۹۷۰: ۲۴-۲۷). برای سنجش آن از دو گویه "عقب ماندگی آذربایجان" و "خشکاندن دریاچه ارومیه" استفاده شد.

برخورد با فعالان قومی. منظور از فعالان قومی، شاعران، نویسندگان و نخبگان سیاسی هستند که با نگارش مطالب گوناگون بر هویت خواهی آذری‌ها تاثیر می‌گذارند (بنی هاشمی، ۱۳۸۱: ۵۷۴). منظور از برخورد نیز این است که نخبگان ترکی که خواستار آزادی‌های قومی هستند

زندانی، تبعید و تحقیر می‌شوند. جهت اندازه‌گیری آن، از دو گویه "برپایی مراسم قعله بابک" و "برخورد با فعالان قومی" استفاده شد.

برنامه‌های نامناسب صدا و سیما. منظور برنامه‌هایی است که در شبکه‌های مختلف رادیو و تلویزیون تولید و توزیع می‌شود و در آنها نقش‌های ناخوشایندی همچون آبدارچی، باغبان، ساده لوح و فردی کم‌دانش به ترکان اختصاص می‌یابد و یا در آنها ترکان تحقیر می‌شوند. برای سنجش آن از دو گویه "اختصاص نقش‌های پایین به ترکان" و "تحقیر و توهین به آنان" استفاده شد.

استفاده ابزاری نخبگان از فرهنگ ترکی. نخبگان قومی برای دستیابی به هدف‌های سیاسی، اقتصادی و اجتماعی خود، مسئله قومیت را سیاسی می‌کنند و افراد هم قوم خود را بسیج می‌کنند (اسمیت، ۱۳۸۳: ۸۱). در اینجا این مفهوم به این معنا است که نخبگان آذری برای کسب قدرت و موفقیت در فعالیت‌های سیاسی مثل انتخابات یا رسیدن به پست‌های سیاسی و اقتصادی از نمادهای ترکی استفاده ابزاری می‌کنند. جهت سنجش این مفهوم از دو گویه "رای به آذری‌ها" و "استفاده ابزاری روشنفکران محلی" استفاده شد.

مشارکت سیاسی نخبگان. از نظر هانتینگتون و نلسون مشارکت سیاسی، تلاش شهروندان برای تاثیر گذاری بر سیاست‌های عمومی است (نورانی و همکاران، ۱۳۹۶: ۷۲). منظور ما میزان نقشی است که مردم و نخبگان آذری در تعیین امور سیاسی کشور ایفا می‌کنند. امروزه این نقش به ویژه از طریق شرکت در انتخابات ایفا می‌شود. علاوه بر این، ورود آنان به پست‌ها و مدیریت‌های بالا در سطح استانی و کشوری، میزان مشارکت این گروه را نشان می‌دهد برای سنجش آن از دو گویه "عدم توجه نظام سیاسی به زبان‌کاندیداها" و "استفاده از بومیان آذری برای اداره آذربایجان" بهره گرفتیم.

استفاده از رسانه‌های خارجی. رسانه هر وسیله، نهاد یا سازمانی است که پیامی را انتقال می‌دهد (عقیلی و همکاران، ۱۳۹۰: ۳۹). و رسانه‌های خارجی، تمام وسایل ارتباط جمعی خارجی است که به شکلی گسترده، اطلاعات، اخبار و نظرات را منتشر می‌کنند. منظور ما از این مفهوم تماشای کانال‌های ماهوره‌ای ترکی همچون گوناز تی وی و آغوز تی وی و همچنین فعالیت در کانال‌های تلگرامی همچون "آذربایجان"، "۴۰ میلیون ترک" و "ایران ترک" است.

تدریس زبان ترکی. منظور این است که بر خلاف تصریح قانون اساسی کشور، نظام سیاسی اجازه نمی‌دهد زبان ترکی در مدارس آذربایجان تدریس شود. برای اندازه‌گیری آن گویه "پذیرش تدریس زبان ترکی در مدارس آذربایجان طرح شد.

چاپ مطالب اختلاف برانگیز در مطبوعات. به این معنی که برخی نشریات و روزنامه‌هایی که تحت نظارت دولت فعالیت می‌کنند، مطالبی را منتشر می‌کنند که باعث رنجش خاطر آذری‌ها می‌گردد. در این مطالب ترک‌ها را "سوسک"، "ضعیف"، و "وحشی" معرفی می‌کنند گویه‌های معرف این متغیر "توهین نشریه طرح نو" و "بی‌نیازی به تظاهرات" بود.

یافته‌های توصیفی تحقیق

جدول ۲: توزیع پاسخگویان بر حسب متغیرهای تحقیق

متغیر	تعداد	درصد	متغیر	تعداد	درصد
وضعیت تاهل	مجرد	۷۲	وضعیت اشتغال	شغل آزاد	۱۵۸
	متاهل	۲۹۶		بیکار	۱۰۶
	سایر	۳۲		شغل دولتی	۱۳۶
تحصیلات	بی سواد	۵۶	جنسیت	مرد	۲۶۰
	سیکل	۸۸		زن	۱۴۰
	دیپلم	۹۰	گروه‌های سنی	۱۸-۲۷ سال	۶۸
	لیسانس	۹۸		۲۸-۳۷ سال	۱۴۴
	بالتر از لیسانس	۶۸		۳۸-۴۷ سال	۸۶
		۵		۴۸-۵۷ سال	۵۲
		۲۴		بیشتر از ۵۷ سال	۵۰
	۲۳				
کل پاسخگوی	۴۰	کل پاسخگویان	۴۰۰		

یافته‌های توصیفی متغیرهای مستقل تحقیق نشان می‌دهد که ۶۵ درصد پاسخ‌گویان را مردان و ۳۵ درصد آنان را زنان تشکیل می‌دهند. بیشترین درصد پاسخگویان یعنی ۳۶ درصد شان در گروه ۲۷ تا ۳۷ سالگی قرار دارند و کمترین درصد آنان یعنی ۱۲/۵ نیز در گروه بالای ۵۷ سال قرار دارند. علاوه بر این، میانگین سنی پاسخ‌گویان ۳۳ سال است و ۷۴ درصد پاسخ‌گویان متاهل و ۱۸ درصد شان مجرد بودند. همچنین، ۲۴/۵ درصد پاسخ‌گویان دارای مدرک کارشناسی بوده‌اند و ۵ درصدشان هم مدرکی بالاتر از کارشناسی داشته‌اند که کمترین مقدار را تشکیل می‌دهد. به علاوه، ۳۹/۵ درصد از پاسخ‌گویان تحقیق در مشاغل آزاد و ۳۴ درصد شان در بخش دولتی مشغول به کار بوده‌اند و ۲۶/۵ درصد نیز بیکار بوده‌اند.

جدول شماره ۳: توزیع فراوانی گویه‌های گرایش به پان ترکیسم

گرایش پایین	گرایش متوسط متوسط	گرایش بالا	گویه‌ها
۱۴	۱۰	۷۶	من خود را یک ترک می دانم.
۳/۵	۶	۹۰/۵	اگر دوباره متولد شوم، دوست دارم عضو همین فرهنگ ترکی باشم.
۰	۱۰	۹۰	نسبت به ترکان و آذربایجان دید مثبتی دارم.
۱	۵/۵	۹۳/۵	دوست دارم به آهنگ های ترکی گوش کنم.
۴/۵	۵/۵	۹۰	بیشتر اوقات با اهل خانواده ام به ترکی سخن می گویم.
۵/۵	۱۰/۵	۸۴	به نظر من ارزش ها و فرهنگ ترکی جذاب تر از ارزش های سایر فرهنگ های ایرانی است.
۴	۳/۵	۹۲/۵	من به فرهنگ ترکی خود افتخار می کنم.
۷/۵	۱۱	۸۲/۵	سعی می کنم از دوران کودکی به فرزندانم زبان ترکی را آموزش دهم.
۳۳	۱۵/۵	۵۱/۵	عضویت در گروه ترکان نقش مهمی در زندگی من بازی می کند.
۳/۵	۱۱/۵	۸۱	در مقابل ترکان کشور احساس مسئولیت می کنم.
۳/۵	۷	۸۵	احساس می کنم کاملا به سرزمین مادری و محل تولدم تعلق دارم.
۱۳	۹	۷۷	به نظر من امروز در کشور ما ترکان مورد تبعیض قرار می گیرند.
۲۴	۲۹	۴۷	تصور می کنم ترکان آن سوی مرز خوشبخت تر از من هستند.
۱۱/۵	۱۴/۵	۷۴	بیشتر مشکلات آذربایجان به سیاست‌ها و برنامه‌های دولت بر می گردد.
۳۰/۵	۲۷	۴۲/۵	سعی می‌کنم از اعضای گروه‌های قومی دیگر فاصله بگیرم.
۵	۴	۹۳	ترکانی که با فرهنگ قومی خود آشنا نیستند، افراد بی اصل و نسبی هستند.
۵/۵	۷/۵	۸۷	ترکان باید با هم زبانان خود ازدواج کنند.
۳۹	۲۷	۳۴	بهتر است که آذربایجان از ایران جدا شود.
۵۴	۱۰	۳۶	دوست ندارم در گروه‌ها و انجمن‌هایی که برای حفظ فرهنگ و هویت ترکی تلاش می‌کنند، فعالیت کنم.

گویه‌های مربوط به گرایش به پان ترکیسم در جدول فوق نشان می‌دهد که ۷۶ درصد از پاسخگویان گرایش بالایی به قومیت ترک دارند. بالای ۹۰ درصد دوست دارند که اگر دوباره متولد شوند، عضو همین فرهنگ ترکی باشند. ۹۰ درصد از پاسخگویان نسبت به ترکان و آذربایجان دید مثبت بالایی دارند. بیش از ۹۳ درصد از آهنگهای ترکی استفاده می‌کنند. ۹۰ درصد از پاسخگویان

در محیط خانواده شان به زبان ترکی سخن می‌گویند. ۸۴ درصد ارزش‌ها و فرهنگ ترکی را جذاب تر از عناصر و ارزش‌های سایر فرهنگ‌های ایرانی می‌دانند. ۹۲/۵ درصد از پاسخگویان به فرهنگ ترکی افتخار می‌کنند. ۸۲/۵ درصد از پاسخگویان در این تحقیق سعی می‌کنند از دوران کودکی به فرزندانشان زبان ترکی را یاد بدهند. برای ۵۱/۵ درصد از پاسخگویان عضویت در گروه ترکان اهمیت دارد. ۸۱ درصد از پاسخگویان خود را در مورد مسائل ترکان مسئول می‌دانند. ۸۵ درصد احساس می‌کنند کاملاً به سرزمین مادری و محل تولدشان یعنی سرزمین آذربایجان تعلق دارند. ۷۷ درصد می‌گویند که در کشور تبعیض علیه ترک‌ها صورت می‌گیرد.

همچنین باید گفت که ۷۷ درصد آنان، بیشتر مشکلات آذربایجان را ناشی از سیاست‌ها و برنامه‌های دولت می‌دانند. در مقایسه با سایر گویه‌ها تنها ۴۲/۵ درصد با گویه فاصله‌گیری از سایر قومیتها موافقتند. ۹۳ درصد ابراز کرده‌اند که ترکانی که با فرهنگ قومی خود آشنا نیستند، افراد بی‌اصل و نسبی هستند و اینکه ۸۷ از پاسخگویان ازدواج درون قومی ترک‌ها را می‌پسندند.

جدول ۴: ضریب همبستگی بین متغیرهایی مستقل و گرایش به پان ترکیسم

گرایش به پان ترکیسم		متغیر
سطح معنی‌داری	ضریب همبستگی	
۰/۰۰۰	۰/۳۱۹	امنیتی کردن
۰/۰۰۰	۰/۶۶۰	برنامه‌های نامناسب صدا و سیما
۰/۰۱۷	۰/۱۱۷	چاپ مطالب اختلاف برانگیز در مطبوعات
۰/۰۰۰	۰/۵۹۰	تدریس زبان ترکی
۰/۰۰۹	۰/۶۵۰	احساس محرومیت نسبی
۰/۰۰۰	۰/۴۲۵	استفاده ابزاری نخبگان
۰/۰۰۰	۰/۱۸۲	مشارکت سیاسی نخبگان
۰/۰۰۰	۰/۴۵۲	رسانه‌های جمعی خارجی

یافته‌های تبیینی

جدول ۴: آماره‌های تحلیل رگرسیون چند متغیره گرایش به پان ترکیسم

مدل	متغیرها	B	Beta	t	Sig.	R	R Square	Adjusted R Square	VIF	Tolerance	آنالیز واریانس یک‌طرفه	
											Sig.	f
۱	ثابت	۱/۵۴	-	۸/۶۴	۰/۰۰۰	۰/۶۶	۰/۴۳	۰/۴۲۱	-	-	-	۱۵۰/۳۴۶
	فعالیت رسانه‌های خارجی	۰/۰۱۵	۰/۲۱	۶/۲۲	۰/۰۰	-	-	-	۱/۵۱	۰/۳۹	-	
	برخورد با فعالان قومی	۰/۰۰۹	۰/۰۶۷	۲/۴۶	۰/۰۱۴	-	-	-	۱/۸۵	۰/۶۳	-	
	برنامه‌های نامناسب صدا و سیما	۰/۰۱۳	۰/۱۳۸	۲/۷۵	۰/۰۰۶	-	-	-	۱/۴۱	۰/۴۸	-	
	مطالب نامناسب مطبوعات	۰/۰۳۶	۰/۳۳۱	۶/۸۱	۰/۰۰	-	-	-	۱/۰۸	۰/۲۹	-	
	عدم تدریس زبان ترکی	۰/۰۰۸	۰/۰۲۶	۰/۸۴	۰/۴۰	-	-	-	۲/۰۰۹	۰/۴۵	-	
	استفاده ابزارهای نخبگان	۰/۰۰۷	۰/۰۱۰	۰/۳۷	۰/۷۱	-	-	-	۱/۵۵	۰/۶۴	-	
	مشارکت سیاسی نخبگان	۰/۰۱	۰/۰۸۲	۳/۲۰	۰/۰۰۱	-	-	-	۱/۴۳	۰/۶۹	-	
	محرومیت نسبی	۰/۰۲۴	۰/۲۵۳	۸/۶۹	۰/۰۰۰	-	-	-	۱/۸۲	۰/۵۴	-	

با توجه به جدول بالا، ضریب همبستگی r بین متغیرها برابر $0/66$ بوده و نشان می‌دهد که بین مجموعه متغیرهای مستقل و متغیر وابسته همبستگی چندگانه قوی برقرار است. مقدار ضریب تعیین تعدیل شده یا R^2 مساوی $0/43$ می‌باشد که بیانگر این است که متغیرهای موجود در مدل رگرسیون که شامل فعالیت رسانه‌های خارجی، برخورد امنیتی با فعالان قومی، برنامه‌های نامناسب صدا و سیما، مطالب نامناسب مطبوعات، عدم تدریس زبان ترکی در مدارس آذربایجان، استفاده ابزاری نخبگان بومی، مشارکت سیاسی نخبگان و محرومیت نسبی است، توانسته‌اند 43 درصد از تغییرات متغیر وابسته، یعنی گرایش به پان ترکیسم را تبیین نمایند و 57 درصد دیگر به عوامل و متغیرهایی مربوط می‌شود که در معادله رگرسیون تبیین گرایش به پان ترکیسم نیامده‌اند.

علاوه بر این، رگرسیون چند متغیره برای تبیین گرایش به پان ترکیسم نشان می‌دهد که بیشترین تأثیرمربوط به متغیر مستقل محرومیت نسبی است. پس از آن متغیرهای مطالب نامناسب مطبوعات، فعالیت رسانه‌های خارجی، برنامه‌های نامناسب صدا و سیما، مشارکت سیاسی نخبگان و برخورد با فعالان قومی به ترتیب بیشترین تأثیر را بر گرایش به پان ترکیسم داشته‌اند. همچنین متغیرهای عدم تدریس زبان ترکی و استفاده ابزاری نخبگان ارتباط معناداری با پان ترکیسم نداشت.

نتیجه‌گیری

قومیت‌گرایی در آذربایجان در سال‌های اخیر خود را به صورت‌های مختلف نشان داده است. این نوع قومیت‌گرایی مثل انواع دیگر ناسیونالیسم قومی برای انسجام و وحدت ملی مضراست. لذا، در این مقاله با تکیه بر متغیر پان ترکیسم ۸ فرضیه مطرح شد.

فرضیه‌ای که رابطه مستقیمی بین برخورد با فعالان قومی و گرایش به پان ترکیسم را مطرح می‌کرد، تایید شد. از سال ۱۹۱۸ که مساوتی‌ها نام جعلی آذربایجان را بر سرزمین‌های پیشین ایران در قفقاز انتخاب کردند، ایرانیان و به ویژه آذری‌ها نگران آینده کشور شدند. به دلیل ضعف دولت مرکزی و اوضاع نامساعد بین‌المللی این مطلب به شکل مناسب مورد بحث و بررسی قرار نگرفت. در سال‌های بعد خواسته‌های به حق و ناحق قومی به این مسئله اضافه شد. به نظر می‌رسد با توجه به قدرتمند بودن دولت مرکزی، امروزه می‌توان به مسائل قومی پرداخت و به بسیاری از این خواسته‌های قومی فعالان آذری از طریق قانون اساسی پاسخ داد.

فرضیه بعدی رابطه میان برنامه نامناسب صدا و سیما و گرایش به پان ترکیسم بود. این فرضیه نیز تایید شد. یعنی هر قدر برنامه‌های صدا و سیما نامناسب و در جهت تخریب فرهنگ آذربایجان باشد، به همان نسبت گرایش به پان ترکیسم در این منطقه افزایش می‌یابد. صدا و سیمای جمهوری اسلامی با توجه به قدرت و پوشش بالایی که دارد، می‌تواند نقش موثری در مدیریت منازعه‌های

قومی داشته باشد، به شرطی که در تولید و پخش برنامه‌های گوناگون خود به حساسیت‌های قومی توجه کند. این یافته با نتایج کاظمی (۱۳۹۵) مطابقت دارد.

فرضیه بعدی رابطه بین چاپ مطالب اختلاف بر انگیز و گرایش به پان ترکیسم است. این فرضیه نیز تایید شد. روزنامه‌ها و نشریات داخل کشور در برخی موارد به جای تاکید بر نقاط و وجوه اشتراک اقوام، به وجوه افتراق آنان توجه می‌کنند و مطالبی را منتشر می‌کنند که از منظر نخبگان این اقوام توهین آمیز است. برای نمونه می‌توان به مقاله روزنامه ایران در سال ۱۳۸۵، مطلب نشریه طرح نو تبریز در تابستان ۱۳۹۵ و گزارش نشریه سبز قم در زمستان سال ۱۳۹۵ اشاره کرد. این یافته نیز با نتایج کاظمی (۱۳۹۵) مطابقت دارد.

فرضیه بعدی رابطه میان دو متغیر ممنوعیت تدریس زبان ترکی در مدارس و متغیر گرایش به پان ترکیسم بود. این رابطه هم تایید شد. تحمیل زبان فارسی باعث می‌شود در اقلیت‌های قومی نوعی مقاومت درونی ایجاد شود و آنان تلاش کنند تا از زبان رسمی حاکم انتقام بگیرند (رنانی، ۱۳۹۵: ۶). بنابراین بهتر است ترکی در مدارس ابتدایی تدریس شود. البته این بدین معنا نیست که زبان فارسی در این منطقه تضعیف شود. فارسی زبان میانجی میان اقوام مختلف ایران است و همچنین فرهنگ و تمدن گذشته منطقه نیز به این زبان است.

رابطه بین احساس محرومیت نسبی و گرایش به پان ترکیسم. نتایج تحقیق نشان داد که رابطه این دو مستقیم و مثبت بود. از نظر رابرت تد گار، محرومیت نسبی همان درک و تصور کنش گران از وجود فاصله بین انتظارات ارزشی و توانایی‌ها است. مردم برخوردار از این انتظارات ارزشی را حق خود می‌دانند و تصور می‌کنند که می‌توانند توانایی‌های ارزشی لازم را کسب و حفظ کنند. نظریه محرومیت نسبی بر درک و دریافت ذهنی مردم از محرومیت تاکید دارد، یعنی مردم تصور می‌کنند که گرفتار محرومیت هستند ولی افراد بیرون از گروه چنین دیدی ندارند (گار، ۱۹۷۰: ۲۴). بنابراین، تا زمانی که این محرومیت طبیعی به نظر می‌رسد، مشکلی ایجاد نمی‌شود، ولی زمانی که تبعیض جلوه می‌کند باعث ایجاد حرکت‌های جمعی خشونت بار می‌شود. این نتیجه نظریه استعمار داخلی مایکل هچتر را نیز تایید می‌کند که معتقد است نوسازی و پیشرفت به تعارضات قومی منجر می‌شود. توسعه نامتوازن و در نتیجه توزیع نابرابر منابع کمیاب در سطح جهان و در داخل یک کشور به تقسیم کار فرهنگی می‌انجامد (اسمیت، ۱۳۹۱). به طوری که کشورهای مرکز، کشورهای پیرامون را استثمار می‌کنند و در داخل کشورهای پیرامون نیز، طبقات بالا، بخش‌های عقب مانده جامعه را استثمار می‌کنند (اوزکریملی، ۲۰۰۰: ۹۹). این یافته، با نتایج کاروانی و غفاری نسب (۱۳۹۸)، قنبری یرزبان و همکاران (۱۳۹۱) و لهسایی زاده و همکاران (۱۳۸۸) همسو است.

فرضیه مربوط به رابطه میان استفاده ابزاری نخبگان از فرهنگ و نماد های ترکی و گرایش به پان ترکیسم نیز تایید شد. طرفداران رهیافت ابزارانگاری معتقد هستند که تعلقات قومی و سیاسی

در پاسخ به اوضاع متغیر و با دستکاری نخبگان سیاسی، پیوسته باز تعریف می‌شود. در واقع نخبگان و مخالفان آنان در گروه‌های قومی، بخش‌هایی از فرهنگ قومی را انتخاب می‌کنند و معنای جدیدی را به آن‌ها نسبت می‌دهند و از آن‌ها در جهت بسیج گروه‌های دیگر استفاده می‌کنند. (اوزکریملی، ۲۰۰۰: ۱۰۹) از منظر نظریه انتخاب عقلانی نیز قومیت یک منبع اجتماعی است که با دستکاری و بسیج آن می‌توان به منافع جمعی دست یافت (ملشویچ، ۲۰۰۰: ۹۵). این نتیجه، یافته قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) را تایید می‌کند.

فرضیه رابطه بین دو متغیر مشارکت سیاسی نخبگان و گرایش به پان ترکیسم نیز تایید شد. معمولاً فرض بر این است که هرچه قدر افراد جامعه در نظام سیاسی بیشتر مشارکت کنند، هویت قومی شان ضعیف‌تر می‌شود و آنان ارزش‌های ملی را بیشتر جذب می‌کنند. در واقع شاید به همین دلیل زمانی که جعفر پیشه‌وری در انتخابات مجلس چهاردهم بالاترین رای را در تبریز کسب کرد ولی اعتبار نامه‌اش در مجلس رد شد (اتابکی، ۱۳۷۶: ۸۶) به تبریز بازگشت و خواستار خودمختاری آذربایجان شد. این یافته، با یافته‌های توسلی و اصل زعیم (۱۳۹۰)، کاروانی و غفاری نسب (۱۳۹۸) و لهسایی زاده و همکاران (۱۳۸۸) مغایرت دارد. در توضیح این اختلاف باید گفت که برخی پان ترکیست‌ها وقتی وارد بخش‌های مختلف نظام سیاسی می‌شوند و مقام یا پست و مدیریتی می‌گیرند، تلاش می‌کنند از موقعیت خود در جهت خواسته‌های قومی استفاده کنند.

و بالاخره، فرضیه مربوط به رابطه بین متغیرهای استفاده از رسانه‌های خارجی و گرایش به پان ترکیسم نیز تایید شد. یعنی هر چه افراد مورد مطالعه از رسانه‌های خارجی بیشتر استفاده کنند، گرایش به پان ترکیسم نیز در میان آنان بالاتر می‌رود. مهم‌ترین کانال در این زمینه گوناگون‌تی وی (تلویزیون جمهوری آذربایجان جنوبی) است. این کانال از همان آغاز شکل‌گیری در سال ۲۰۰۵ در شیکاگو تلاش می‌کند تا در میان آذری‌های ایران نارضایتی ایجاد کند (احمدی، ۲۰۱۶: ۱۱۲). این نتیجه، با نتایج قادرزاده و محمدزاده (۱۳۹۷) و خلیلی اردکانی و همکاران (۱۳۹۲) همسو است.

از نتایج این تحقیق می‌توان پیشنهادهایی را استخراج کرد که اهم آن‌ها از این قرار اند:

افرادی که احساس محرومیت نسبی بیشتری دارند، به پان ترکیسم گرایش بیشتر دارند. بنابراین بهتر است سرمایه‌گذاری دولتی و خصوصی در آذربایجان تشویق شود و برای احیای دریاچه ارومیه برنامه‌های جدی‌تر اجرا شود. همچنین بخشی از این احساس محرومیت، واقعی نیست. در نتیجه سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی کلان باید در جهت محو این تصور باشد.

از آنجایی که رابطه چاپ مطالب توهین‌آمیز در مطبوعات و گرایش به پان ترکیسم نیز مثبت بود، لازم است مطبوعات به حساسیت‌های قومی آذری‌ها توجه کنند. بی‌توجهی به این اصل و

چاپ مقالات نامناسب توهین‌آمیز در گذشته در روزنامه ایران و در نشریه‌های طرح نو و نشریه سبز قم، باعث اعتراضاتی در استان‌های آذری نشین شد.

به جای برخورد امنیتی با فعالان قومی، بهتر است اجازه دهیم آنان مسائل قومی را آزادانه مطرح کنند تا به خواسته‌های مختلف آنان، بجز خواسته جدایی، با تکیه بر قانون اساسی پاسخ داده شود.

همچنین با توجه به نتایج تحقیق، بهتر است به موضوع آموزش زبان ترکی در مدارس ابتدایی آذربایجان در کنار فارسی توجه شود.

و بالاخره همچنان که صدا و سیما در برابر توهین به مقامات سیاسی و مذهبی حساس است، لازم است که در برابر توهین به اقوام نیز از خود حساسیت نشان دهد.

منابع

- آقچورا، یوسف (۱۳۹۲)، *سه طرز سیاست: رساله‌ای در اندیشه سیاسی اواخر عثمانی*، ترجمه رسول عربخانی. تهران: پردیس دانش.
- اتابکی، تورج (۱۳۷۶)، *آذربایجان در ایران معاصر*، ترجمه محمد کریم اشراق. تهران: انتشارات توس.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۸۳)، *ناسیونالیسم: نظریه، ایدئولوژی، تاریخ*، ترجمه منصور انصاری، تهران: تمدن ایرانی.
- اسمیت، آنتونی دی (۱۳۹۱)، *ناسیونالیسم و مدرنیسم: بررسی انتقادی نظریه‌های متاخر ملت و ملت‌گرایی*، ترجمه کاظم فیروزمند، تهران: نشر ثالث.
- بشیریه، حسین (۱۳۸۲)، *جامعه‌شناسی سیاسی: نقش نیروهای اجتماعی در زندگی سیاسی*، تهران: نشر نی.
- بنی هاشمی، میرقاسم (۱۳۸۱)، "چشم‌انداز آتی ناسیونالیسم قومی در آذربایجان ایران"، *مطالعات راهبردی*، ش ۱۶، ۵۶۸-۵۸۱.
- پناهی، محمد حسین (۱۳۹۳)، *نظریه‌های انقلاب: وقوع، فرایندها و پیامدها*، تهران: انتشارات سمت.
- پور قوشچی، محمدرضا؛ نادری، محمود (۱۳۹۳)، "جهانی شدن و تکثرگرایی قومی در ایران، چالش‌ها و فرصت‌ها"، *مطالعات راهبردی جهانی شدن*، ش ۱۲، ۵۵-۹۱.
- جباری، ولی، محمدیان مهرداد و رشیدی آل هاشم، محمد رضا (۱۴۰۱)، "واکاوی نقش نیروهای خارجی بر گرایش‌های قومی در مناطق آذری نشین ایران"، *مطالعات ملی*، ش ۸۹، ۱۶۹-۱۸۹.
- جلایی‌پور، حمیدرضا؛ نظرعباسی، صدیقه (۱۳۹۱)، "ناسیونالیسم قومی و عوامل موثر بر آن (مطالعه موردی: دانشجویان ترکمن استان گلستان)"، *فصلنامه مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ش ۱، ۱۴۳-۱۱۹.

- حاجیانی، ابراهیم (۱۳۸۷)، "نسبت هویت ملی با هویت قومی در میان اقوام ایرانی"، *مجله جامعه‌شناسی ایران*، ۴ و ۳، ۱۴۳-۱۴۴.
- حاجی زاده، کاظم (۱۳۹۹)، بررسی تجربی الگوی روابط قومی در ایران (تحلیل کمی داده‌های یک پیمایش ملی)، *مطالعات اجتماعی ایران*، دوره ۱۴، ش ۱، ۴-۱۴.
- خجسته نژاد، ندا؛ حاجیانی، ابراهیم؛ صالحی امیری، سید رضا؛ فاضلی، نعمت‌الله (۱۳۹۶)، سنجش میزان همبستگی ملی در میان اقوام آذری و ترکمن، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، دوره ۶، ش ۳، ۴۹۵-۵۱۵.
- خلیلی اردکانی، محمد علی؛ معیدفر، سعید؛ ساعی، علی (۱۳۹۲)، جهانی شدن و تاثیر آن بر هویت قومی و ملی: مطالعه کردهای سنندج، *مسائل اجتماعی ایران*، سال چهارم، ش ۱، ۹۱-۱۱۲.
- دواس، دی ای (۱۳۹۱)، *پیمایش در تحقیقات اجتماعی*، هوشنگ نایی، چاپ چهاردهم، تهران: نشر نی.
- دهشیری، محمد رضا (۱۳۷۹)، "جهانی شدن و هویت ملی"، *مطالعات ملی*، ۵، ۱۰۰-۷۱.
- رئیس‌نیا، رحیم (۱۳۷۹)، "پان ترکیسم"، در غلامعلی حداد عادل (ویراستار)، *دانشنامه جهان اسلام*، تهران: بنیاد دایره المعارف اسلامی، جلد پنجم، ۴۶۶-۴۷۷.
- ربانی، علی و دیگران (۱۳۸۷)، "بررسی رابطه هویت ملی و قومی با تاکید بر احساس محرومیت و جامعه‌پذیری قومی: مطالعه موردی دانشجویان آذری، کرد و عرب"، *مسائل اجتماعی ایران*، ش ۶۳، ۳۳-۶۹.
- رنانی، محسن (۱۳۹۵)، "قتل زبان مادری و تخریب توسعه در ایران"، <http://www.asriran.com/fa/news/512362> (بازیابی شده در ۳۰ تیر ۱۳۹۶)
- سید امامی، کاووس (۱۳۸۷)، هویت‌های قومی از کجا برمی‌خیزند؟ مروری بر نظریه‌های اصلی، *فصلنامه خط اول*، ش ۷، ۱۵-۳۲.
- صالحی امیری، سید رضا (۱۳۸۸)، *مدیریت منازعات قومی در ایران*، تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک.
- عبدی، عطاء‌الله؛ مقصودی، مجتبی (۱۳۹۲)، "همگرایی در آذربایجان"، *فصلنامه مطالعات ملی*، ۵۳، ۷۲-۵۱.
- عقیلی، وحید؛ دلاور؛ برادران، هانیه (۱۳۹۰)، "بررسی دیدگاه‌های اساتید علوم اجتماعی نسبت به نقش رسانه‌های دیداری (تلویزیون، ماهواره و اینترنت) در فرایند جهانی شدن با تاکید بر سیاست‌های فرهنگی ایران"، *فرهنگ ارتباطات*، ش ۱، ۳۱-۶۰.
- غلامعباس، توسلی؛ اصل زعیم، مهدی (۱۳۹۰)، "هویت‌های قومی و معمای هویت ملی"، *مطالعات توسعه اجتماعی ایران*، ش ۲، ۷۵-۹۶.
- فرای، ریچارد ن (۱۳۶۳)، *عصر زرین فرهنگ ایران*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: سروش.
- قادرزاده، امید و محمدزاده، حسین (۱۳۹۷)، "مطالعه پیمایشی هویت طلبی قومی و سیاسی شدن قومیت کردهای ایران"، *پژوهش‌های راهبردی امنیت و نظم اجتماعی*، ش ۲۰، ۱۹-۴۲.

قنبری برزبان، علی؛ جلائی پور، حمیدرضا؛ شاوردی، تهمینه (۱۳۹۱)، پذیرش ارزش‌های جهانی در میان ایرانیان عرب زبان (اعراب خوزستان)، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، ش ۳۰، ۱۳۵-۱۵۸. کاروانی، عبدالطیف؛ غفاری نسب، اسفندیار (۱۳۹۸)، هویت ملی و هویت در زیست جهان دانشجویان بلوچ، *مسائل اجتماعی ایران*، ش ۲، ۲۱۷-۲۴۱.

کاظمی، سیمین (۱۳۹۵)، تحلیل جامعه شناختی واکنش قوم بختیاری به سریال سرزمین کهن، *مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران*، دوره ۵، ش ۳، ۲۱۳-۲۳۲.

کریمی، علی (۱۳۹۰)، *درآمدی بر جامعه شناسی سیاسی تنوع قومی: مسائل و نظریه‌ها*، تهران: انتشارات سمت.

کریمی، علی (۱۳۸۵)، *پیش‌بینی تحولات هویت قومی در ایران*، <http://www.csr.ir/fa/news/223>، (بازیابی شده در مرداد ۱۳۹۷).

کیانپور، مسعود و عدلی پور، صمد و کیخایی، الهام (۱۳۹۲)، "تبیین جامعه شناختی تاثیر شبکه اجتماعی فیس بر هویت قومی کاربران ترک در ایران، *جامعه شناسی کاربردی*، ش ۵۲، ۶۷-۸۴.

کیملیکا، ویل (۱۳۸۴)، "آزادی خواهی و چندگانگی قومیتی"، *گفت‌وگو*، ۴۳، ۶۵-۷۶.

گیدنز، آنتونی (۱۳۷۴)، *جامعه شناسی*، منوچهر صبوری، تهران: نشر نی.

لهسایی زاده، عبدالعلی، مقدسی، علی اصغر و تقوی نسب، سید مجتبی (۱۳۸۸)، "بررسی عوامل داخلی موثر بر هویت قومی و هویت ملی در میان اعراب شهرستان اهواز" *جامعه شناسی کاربردی*، ش ۱، ۴۵-۷۰.

مقصودی، مجتبی (۱۳۸۰)، *تحولات قومی در ایران، علل و زمینه‌ها*، تهران: موسسه مطالعات ملی.

نورانی آسیاب بر، زهرا؛ شیری، طهمورث؛ علی محسنی، رضا (۱۳۹۶)، "بررسی آثار شبکه‌های اجتماعی بر مشارکت شهروندان تهرانی با مداخله سرمایه فرهنگی و اعتماد اجتماعی"، *مطالعات میان فرهنگی*، دوره ۱۲، ش ۳۲، ۶۱-۸۵.

Ahmadi, Hamid (2016), "The Clash of Nationalism: Iranian Response to Baku Irredentism", In Kamrava, Mehran (Ed.), *Iran, Turkey, and the South Caucasus: the Great Game in West Asia*, (. 105-137) New York: Oxford.

Brass, Paul R (1991), *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*, London: Sage Publication.

Kymlicka, Will (2003), *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, 7th edition, New York: Oxford University Press.

Landau, Jacob M (1995), *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, London: Hurst & Company.

Landau, Jacob M (1988), *The Fortunes and Misfortunes of Pan-Turkism*, *Central Asian Survey*, Vol.7 No1(1-5).

- Malesevic, Sinisa (2004), *The Sociology of Ethnicity*, London: SAGE Publications.
- Ozkirimli, Umut (2000), *Theories of Nationalism: A Critical Introduction*, London: MacMillan Press.
- Shaffer, Brenda (2000), "The Formation of Azerbaijani Collective Identity in Iran", *The Journal Nationalism and Ethnicity*, Vol28, Issue3, 449-477.
- Turner, Jonathan H (2003). *The Structure of Sociological Theory*. Belmont: Thomson Learning.
- Yang, Philip Q (2000), *Ethnic Studies: Issues and Approaches*. New York: State University of New York Press.